

O'ZBEK TILIDA TERMINOLOGIK TIZIMNING SHAKLLANISH JARAYONI

Bekmurodov Doston

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyot kafedrası

O'zbek tili va adabiyoti yo"nalishi

1-kurs talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilida terminologik tizimning shakllanish jarayoni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. O'zbek terminologiyasining qadimgi turkiy ildizlaridan tortib hozirgi mustaqillik davrigacha bo'lgan tarixiy rivojlanish bosqichlari ko'rib chiqiladi. Maqolada arabiy-forsiy, rus va xalqaro tillarning o'zbek terminologiyasiga ta'siri, so'z yasash usullari hamda hozirgi kundagi terminologik muammolar yoritiladi.

Kalit so'zlar: terminologiya, terminologik tizim, o'zbek tili, so'z yasash, leksikologiya, mustaqillik davri, tilshunoslik.

Annotation

This article scientifically analyzes the process of formation of the terminological system in the Uzbek language. The historical development stages of Uzbek terminology from its ancient Turkic roots to the present independence period are examined. The article highlights the influence of Arabic-Persian, Russian and international languages on Uzbek terminology, methods of word formation, and current terminological problems.

Keywords: terminology, terminological system, Uzbek language, word formation, lexicology, independence period, linguistics.

Аннотация

В данной статье научно анализируется процесс формирования терминологической системы в узбекском языке. Рассматриваются исторические этапы развития узбекской терминологии от древнетюркских корней до

современного периода независимости. В статье освещается влияние арабско-персидского, русского и международных языков на узбекскую терминологию, способы словообразования и актуальные терминологические проблемы.

Ключевые слова: терминология, терминологическая система, узбекский язык, словообразование, лексикология, период независимости, языкознание.

Kirish

Har qanday milliy tilning rivojlanishida terminologiya alohida o‘rn tutadi. Terminlar — bu ilm-fan, texnika, madaniyat va jamiyat hayotining turli sohalarida qo‘llaniladigan maxsus so‘zlar bo‘lib, ular tushunchalarni aniq va lo‘nda ifodalash vazifasini bajaradi. O‘zbek tili o‘zining boy tarixiga ega bo‘lib, uning terminologik tizimi ham uzoq va murakkab tarixiy jarayonlar natijasida shakllangan.

O‘zbek tilida terminologik tizimning shakllanishi bir necha muhim tarixiy davrlarga bo‘linadi: qadimgi turkiy davr, arabiy-forsiy ta‘sir davri, rus tili ta‘siri davri va mustaqillik davri. Har bir davr o‘z xususiyatlari, muammolari va yutuqlari bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada mazkur davrlar ketma-ket o‘rganiladi, o‘zbek terminologiyasining shakllanish qonuniyatlari tahlil qilinadi hamda hozirgi kundagi holati va istiqboli ko‘rib chiqiladi.

Asosiy qism

1. Terminologiya va terminologik tizim haqida umumiy tushunchalar

Termin (lotincha terminus — chegara, hudud) — biror fan sohasida aniq belgilangan, bir ma‘noli va tizimli tushunchani ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasidir. Oddiy so‘zlardan farqli o‘aroq, terminlar quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi lozim: bir ma‘nolilik, tizimlilik, aniqlik va lo‘ndalilik, qat‘iy chegaralanganlik.

Terminologik tizim — muayyan fan yoki kasb sohasiga tegishli terminlarning o‘zaro mantiqiy aloqada bo‘lgan majmuidir. Bunday tizim tasodifiy to‘plam emas, balki tushunchalar ierarxiyasini aks ettiruvchi tartibli tuzilmadir.

2. O‘zbek terminologiyasining tarixiy ildizlari

O‘zbek terminologiyasining ildizlari qadimgi turkiy yozma yodgorliklariga borib taqaladi. Milodning V–VIII asrlariga oid Urxun-Enasoy bitiglari va XI asrdagi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ootit turk” asari qadimgi turkiy terminologiyaning muhim manbalaridir. Bu asarlarda harbiy, davlat boshqaruvi, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka oid ko‘plab terminlar qayd etilgan.

Islomning O‘rta Osiyoga yoyilishi bilan birga arab tili ilm-fan va madaniyatning asosiy tili sifatida keng qo‘llana boshladi. Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Ibn Sino kabi olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy tushunchalar keyinchalik o‘zbek tiliga o‘tib terminlashgan. Masalan, “algebra” (al-jabr), “algoritm” (Al-Xorazmiy ismidan) kabi terminlar arab olimlari merosidan olingan.

3. Rus tili ta‘siri davri va sovet terminologiyasi

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi o‘zbek tilining rivojlanishiga yangi siyosiy va madaniy muhit yaratdi. Sovet davri terminologiyasi uch bosqichdan iborat:

1. Birinchi bosqich (1917–1930) — lotin alifbosiga o‘tish va birinchi terminologik islohotlar;
2. Ikkinchi bosqich (1940–1960) — kirillga o‘tish va russifikatsiya;
3. Uchinchi bosqich (1960–1991) — stabillashtirish va me‘yorlash.

4. Mustaqillik davri: yangi terminologik siyosat

1991-yilda O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishishi bilan birga o‘zbek tilining maqomi keskin o‘zgardi. 1993-yilda lotin alifbosiga qaytildi. Arabiy-forsiy va turkiy terminlarning qayta tiklanishi, rus tilidan o‘lashgan terminlarni qayta ko‘rib chiqish boshlandi. Masalan, “maktab” so‘zi “shkola” o‘rnini to‘liq egalladi; “hokimiyat”, “viloyat”, “tuman”, “mahalla” kabi terminlar rasmiy hujjatlarda faol qo‘llanila boshladi.

5. O‘zbek terminologiyasida so‘z yasash usullari

O‘zbek terminologiyasida so‘z yasashning quyidagi asosiy usullari qo‘llaniladi:

4. **Morfologik usul** (qo‘shimchalar orqali: -chilik, -chi, -lik, -ish, -ma, -uvchi);
5. **Sintaktik usul** (so‘z birikmasi: “sun‘iy intellekt”, “axborot xavfsizligi”);
6. **Semantik usul** (mavjud so‘zga yangi ma‘no: “sichqoncha”, “oyna”, “bulut”);
7. **O‘lashtirishlar** (arab, fors, rus, ingliz tillaridan).

6. Hozirgi kundagi muammolar va istiqbollar

Hozirgi kunda o‘zbek terminologiyasida bir qator muammolar mavjud: terminologik tartibsizlik, bir tushuncha uchun bir nechta muqobil variantlarning mavjudligi, yangi texnologiya sohalaridagi terminologiyaning to‘liq shakllanmaganligi. Sun‘iy intellekt, kvant hisoblash, biotexnologiya kabi yangi sohalarda o‘zbek terminlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Istiqbol yo‘llar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: raqamli terminologik ma‘lumotlar bazasi yaratish, boshqa turkiy tillar bilan hamkorlik, o‘zbek tilida oliy ta‘limni kuchaytirish orqali terminologik bazani rivojlantirish.

Xulosa

O‘zbek tilida terminologik tizimning shakllanishi ko‘p asrlik tarixiy jarayondir. Qadimgi turkiy davr terminologiyaning mahalliy ildizlarini yaratdi. Arabiy-forsiy ta‘sir davri ilm-fan va madaniyatga oid boy terminologik qatlamni qo‘shdi. Rus tili ta‘siri davri fan-texnika terminologiyasini keng ko‘lamda kiritdi. Mustaqillik davri esa milliy terminologiya siyosatini shakllantirdi.

Hozirgi kundagi asosiy vazifa — bu merosni tartibga solib, zamonaviy talablar asosida mukammal terminologik tizimni yaratishdir. Buning uchun davlat tomonidan

maqsadli terminologik siyosat olib borish, ilmiy muassasalar va soha mutaxassislarining birgalikdagi hamkorligi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻootit turk. — Toshkent: Fan, 1960–1963.
2. Shamsiyev P. va boshq. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. — Toshkent, 1981.
3. Hojiyev A. Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati. — Toshkent, 1974.
4. Begmatov E. Oʻzbek adabiy tilida soʻz yasalishi. — Toshkent: Fan, 1994.
5. Mahmudov N. Oʻzbek tilshunosligi. — Toshkent, 2010.
6. Yoʻldoshev B. Oʻzbek terminologiyasi. — Toshkent: Akademnashr, 2015.